

AZƏRBAYCANDA ANADİLLİ TƏHSİL UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Hələ çox qədimlərdən yazı və oxu mədəniyyətinə sahib olan Azərbaycan xalqının ziyalıları soydaşlarını hər zaman tərəqqiyə, yüksək əxlaqa səsləmişlər. Azərbaycanda bir necə əsr hökmranlıq etmiş vədəlli işğalçılar uşaqların ana dili təliminə tamamilə etinasız yanaşır, ölkədə islam ideologiyasını yaymaq və möhkəmləndirmək məqsədilə Azərbaycan dilini assimilyasiya edirdilər. İslam dininin yayılması ilə Azərbaycanda islami dəyərlərə əsaslanan təhsil müəssisələri – məktəb və mədrəsələr yaradıldı. Azərbaycanda ərəb və fars dilləri ədəbi dil hesab edilir, elmi, dini, ədəbi və bədii əsərlər bu dillərdə yazılır, əhali arasında yazışmalar əsasən bu dillərdə aparılır, məktəb və mədrəsə təlimində ərəb və fars dilləri əsas verləri tuturdu. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz dilini nəinki vədəlli işğalçılardan mühafizə edib saxladı, eyni zamanda onu daha da zənginləşdirdi. Bu dilin mühafizə edilib saxlanması və inkişaf etdirilməsində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin – İzzəddin Həsənoğlu, İmaməddin Nəsimi, Xətib Təbrizi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və başqalarının böyük rolu olmuşdur. Bu şairlərin əsərlərinin vasilələri bərabər məktəb və mədrəsələrdə şagirdlər tərəfindən oxunması da ana dilinin qorunub saxlanılmasına kömək edirdi

1828-1918-ci illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti, milli mədəniyyəti rus mədəniyyəti ilə əvəz etmək cəhdləri Azərbaycanda təhsil sistemini güclü deformasiyaya uğrattı. Təhsil sahəsində əsrlər boyu formalaşmış milli-mənəvi dəyərlərin bəziləri asınmaya məruz qaldı. Lakin bununla yanaşı, təhsilin inkişafında yeni meyllər də yarandı. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maarif, təhsil və elm sahələrində nəzərəcarpacaq canlanma baş verdi. Tariximizin bu mərhələsində milli məktəb, milli dərslük, milli tərbiyə problemlərini həll etməyə qadir ziyalılar yetişdi. Azərbaycanda maarifçi mühit maarifçilik hərəkatına çevrildi. O dövr ziyalılarımızdan Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Səfi Vazeh, Həsən bəy Zərdabi və başqaları çox faydalı işlər gördülər. Firudin bəy Köçərilinin “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının məvəsi mənziləsidir. Ananın südü bədənin məvəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi, ana dilini də sevir. Bu, Allahtaaanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur” fikri dövrün milli ziyalıların böyük əksəriyyətinin əsas məsləvi idi (2, s. 8). Ana dili təlimi ideyası getdikcə inkişaf edərək dövrünün prioritet məsələsinə çevrildi. Bu ideyanın həyata keçirilməsində Mirzə İsmayıl Qasir, Seyid Əzim Sirvani, Məhəmməd Tağı Sidqi, Sultan Məcid Qənzadə, Həsən bəy Zərdabi, Məhəmməd ağa Sahtaxtı, Həbib bəy Mahmudbəyov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Rəsəd bəy Əfəndiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov və digər maarifpərvər şəxsiyyətlər böyük xidmət göstərdilər. O dövrdə yetişən – Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Səmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov, Musa Nağıyev, İsa bəy Hacınski kimi sahibkarlar da millətin maariflənməsi, savadlanması, mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi yolunda, milli ziyalı nəslinin yetişməsində və ümumilikdə təhsil sisteminin inkişafında əllərindən gələni əsirgəmədilər.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ali təhsil müəssisələri olmasa da, onlarla ziyalılarımız Avropanın, Rusiyanın, Türkiyənin və digər qabaqcıl ölkələrin ali təhsil ocaqlarında təhsil almış, öz həyatlarını millətin tərəqqisi və inkişafına həsr etmişlər.

XIX əsr Azərbaycan məktəb tarixi ana dili təlimi ideyasının meydana gəlməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından mürəkkəb və zəngin bir dövr olmuşdur. Ana dilinin qorunub saxlanılmasına, ana dilində məktəb ideyasının rüeym şəklində olsa da meydana gəlməsində və əsaslandırılmasında dövrünün tanınmış müəllimləri, şairləri və təhsilli adamlarının rəhbərlik etdiyi ədəbi məclislərin də mühüm rolu olmuşdur. Bu məclislər sonralar XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şairlərinin bütöv bir nəslini yetişdirmiş əsl ədəbi məktəblərə çevrildi.

Ana dili təlimi ideyasının meydana gəlməsində və inkişafında XIX əsrin 30-cu illərindən meydana gələn qəza məktəbləri mühüm rol oynadı. Bu rol qəza məktəblərinin tədris planına Azərbaycan dilinin müstəqil fənn kimi daxil edilməsi ilə izah edilir. 1200 il ərzində ərəb və fars dilləri tərəfindən sıxışdırılan Azərbaycan dili yalnız qəza məktəbləri savəsində müstəqil fənn olaraq rəsmi tədris edilməyə başlandı. Azərbaycan dili tədrisinin dövlət məktəblərində məcburi fənlər sırasında olması, Azərbaycan dilinin təkə Azərbaycanca deyil, bütün Qafqazdakı bir çox ibtidai və orta məktəblərdə də tədris edilməsi bu dilin həvəti əhəmiyyətini bir daha artırır (1, s. 423).

Azərbaycan dilinin tədrisi və ana dili təlimi ideyasının sonrakı inkişafında Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarı çox mühüm rol oynadı. Ana dili təlimi nəzəriyyəçilərinin və onu təcürbi olaraq həyata keçirənlərin böyük bir hissəsi (R.Əfəndiyev, S.Vəlibəyov, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, M.Mahmudbəyov, Ü.Hacıbəyov və b.) burada yetişmişdir. Bu seminariya ətrafında toplanan bir sıra mütərəqqi pedaqoqlar - D.D.Semyonov, A.O.Çernyayevski və b. istər

⁵⁹ Xalq Təhsili Muzeyi, böyük elmi işçi. zohreyusifova@gmail.com

müəllim kadrları hazırlığında, istər ana dilində yeni dərsliklər tərtib etməkdə, istərsə də tələbələrində ana dili təlimi ideyasını aşılamaqda böyük xidmətlər göstərmişlər.

Azərbaycan maarifçilərinin ana dili məktəbi uğrunda mübarizəsini iki dövrə bölmək olar. Birinci dövrdə maarifçiliyin əsas nümayəndələri A.Bakıxanov ilə M.S.Vazeh, ikinci dövrdə isə M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Sirvani, N.Vəzirov, A.O.Cernvayevski, M.Sahtaxlı, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və b. olmuşlar.

Birinci dövrə maarifçilərinin yaşadığı dövrdə Azərbaycan maarifçiliyi hələ ibtidai şəkildə idi, onun müəyyən proqramı yox idi. Həmin dövrün maarifçiləri feodalizmin ayrı-ayrı təzahürləri əleyhinə, zülm, istibdad, qadın hüquqsuzluğu, köhnə qanun-qaydalar, mədəni gerilik və s. əleyhinə mübarizə aparmaqla kifayətlənirdilər. Onların qarşıya qoyduqları ən zəruri məsələ xalq kütlələri içərisində maarifi yaymaq idi. Bu maarifçiliyin ən qabaqda gedən nümayəndəsi, avam kütlələrin xosbəxtliyini elm və maarifə bağlayan A.Bakıxanovun 1832-ci ildə Bakıda məktəb açmağa təşəbbüs göstərməsi də bununla əlaqədar idi (1, s. 425). Onun dünyəvi məktəb açmaq təşəbbüsü ana dili məktəbi ideyasının gələcək inkişafında müsbət rol oynadı. İlk maarifçilərdən olan Mirzə Səfi də ana dilində maarifi yaymaq uğrunda mübarizə aparır, gəncləri ruhani təhsildən uzaqlaşdırmağa və müasir elmləri öyrətməyə çağırırdı. Onun ana dilində “Kitabi-türkü” adlı dərslik tərtib etməsi ana dili təliminin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir.

XIX əsrin ikinci yarısında ana dili məktəbi uğrunda mübarizə daha da gücləndi. 60-cı illərdən başlayaraq, Azərbaycanın bir çox görkəmli nümayəndələri, müəllim və maarifçiləri təlimin ana dilində aparılması isində gərgin mübarizəyə başladılar. Bu mübarizədə XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nümayəndəsi, maarifçi-demokrat, görkəmli ictimai xadim və pedaqoq olan M.F.Axundov sərfli yer tutur. Xalqını dərin məhəbbətlə sevən, həmvətənlərini savadsızlıq bəlasından xilas etməyə çalışan, böyük vətənpərvər M.F.Axundov xalq kütlələrinin savadlanması isində ərəb əlifbasının böyük əngəl olduğunu görmüş və tam 20 il bu əlifbanın dəyisdirilməsi uğrunda inadlı mübarizə aparmışdır.

M.F.Axundov ərəb əlifbasında əsaslı islahat aparmağı elmi-pedaqoji cəhətdən əsaslandırır və onu təcridi olaraq həyata keçirməyə ciddi-cəhd edən birinci mütəfəkkirdir. O, başladığı işin gec-tez nəticə verəcəyinə əmin idi. M.F.Axundov deyirdi: “Mən sizi əmin edirəm ki, əlifba məsələsi nəhayət baş tutacaqdır. Əgər bu gün olmasa, sabah, sabah olmasa da birisi gün baş tutacaqdır” (1, s. 428). M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi, eyni zamanda ərəb əlifbası ilə vaxan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının ana dilində təhsili, ana dili məktəbi, ana dilində kitab və mətbuatın yaranması uğrunda mübarizə idi.

M.F.Axundovun ana dili təlimi uğrunda apardığı mübarizə nəticəsiz qalmadı və onun mütərəqqi müasirləri və həmfikirliyi bu ideyanın həyata keçirilməsi uğrunda onun başladığı işi davam etdirdilər.

XIX əsrdə Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb təhsili və pedaqoji ideyalarının inkişafı tarixinin ən parlaq səhifələrindən birini unudulmaz maarifçi H.Zərdabının ana dili təlimi, maarifçi və demokratik ideyaları geniş təbliğ edən “Əkinçi” qəzeti tutur. H.Zərdabi ana dili məktəbləri ilə bərabər, dünyəvi təhsil uğrunda mübarizə aparırdı. “Əkinçi”nin məktəblərdə ana dili təlimini təkmilləşdirmək uğrunda apardığı mübarizə sonralar “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül” tərəfindən davam və inkişaf etdirildi.

O dövrdə millətin maariflənməsi ilə bağlı Azərbaycan ziyalılarının fikirlərində müxtəliflik var idi. M.F.Axundovun davamçıları teatr vasitəsilə xalqın savadlanmasına üstünlük verir, Ə.Hüseynzadə və füyuzatçılar millətin tarixi yaddaşının bərpasına xüsusi əhəmiyyət verir, H.Zərdabi və onun məsləkdaşları isə millətin tərəqqisini məktəbdə, təhsil almaqda və mətbuatda görürdülər (2, s. 106).

XIX əsrin sonlarına doğru ölkənin iqtisadi və mədəni həyatında əmələ gələn və get-gedə artan canlanma, rus dilində olan məktəblərin genişlənməsi və onların müvəffəqiyyəti, ana dilində yeni mətbuat orqanlarının yaranması ana dili məktəbinin zərurətini həyati tələb kimi irəli sürürdü.

Dövrünün böyük sairi, görkəmli pedaqoq və maarifçisi S.Ə.Sirvani 1869-cu ildə Samaxıda açdığı yeni tipli məktəblə Azərbaycanda ana dili məktəbinin bünövrəsini qovdu (1, s. 470). S.Ə.Sirvaninin məktəbinin müvəffəqiyyətləri digər yerlərdə də yeni üsullu məktəblərin yaranmasına təkan verdi, qabaqcıl ziyalılar ana dili məktəbi yaratmaq cəhdlərini get-gedə artırtdılar. Belə məktəblərdən birini 1883-cü ildə Şuşada S.Vəlibəyov açdı (1, s. 497). Bu məktəbin ardınca XIX əsrin 90-cı illərində Şuşada M.M.Nəvvab yeni üsullu ana dili məktəbi açmışdır (1, s. 498). 1892-ci ildə məşhur maarifçi və pedaqoq M.T.Sidqi Ordubadda “Əxtər”, 1894-cü ildə Naxçıvanda “Tərbiyə” adlı məktəblər açmışdır (1, s. 489). Bu maarifçilərin çox mühüm xidmətlərindən biri də onların öz məktəbləri üçün müvafiq dərsliklər tərtib etmələridir.

Milli məktəb və maarif sahəsində başlanmış intibah Cənubi Azərbaycanın maarifçi pedaqoqlarını və ictimai xadimlərini də əməli təşəbbüslər göstərməyə sövq etdi. Məsədi İsmayıl Hacı Kazımzadə, Mirzə Kazım Əsgərzadə, Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizdən İrəvana gələrək orada yeni üsullu məktəblər açdılar. (2, s. 88). Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1888-ci ildə Təbrizə qayıtdı və orada bir neçə yeni tipli məktəblər açsa da, mürtece fikirli insanların müqavimətinə rast gəldi. Bunlara baxmayaraq, o, 1893-cü ildə “Rüşdiyyə-ve müzəffəriyyə” adlı məktəb açmağa müvəffəq oldu. Bu məktəb Səfəvilər dövründən sonra Cənubda ana dilində olan ilk Azərbaycan məktəbi idi (4, s. 548).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Nicat”, “Nəsr-i-maarif”, “Səadət” və “Səfa” cəmiyyətləri xüsusilə fərqlənirdi. Həmin dövrdə ölkəmizdə xalqın savadlanması, məktəblərin açılması, dərsliklərin çap olunması, bir sözlə, maarifçilik və xeyriyyəçilik işlərində bu cəmiyyətlərin rolu danılmazdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köcdükdən sonra Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə yaranan ikinci müvəqqəti hökumət kabinetinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin vətəndaşlarına ünvanlanan 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində yeni hökumətin qarşıdakı dövrdə həyata keçirəcəyi tədbirlər içərisində

digər sahələrlə yanaşı, təhsil, maarif, məktəb sahəsində aparılacaq islahatların, ilk növbədə təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, ölkədə təhsilin, maarifin tezliklə ana dilində aparılmasına keçiləcəyi, eyni zamanda bu proseslərin tədrisi volla, mərhələlərlə reallaşdırılacağı xüsusi olaraq vurğulanırdı. Əslində bu tarixi müraciət müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilkin platforması, hökumətin təxirəsalınmaz tədbirlər proqramı idi (3, s. 11). Xalq Cümhuriyyətini yaradanların, onu idarə edənlərin əsil ziyalı olmaları xalqın maariflənməsi yoluna həqiqi mənada işıq tutmuş, maarifə, təhsilə üstünlük vermələrini təmin etmişdir. Bu tarixi şansıdan millətin, xalqın, dövlətin mənafevi üçün istifadə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti sonrakı nəsillər üçün elə bir təməl qoydu ki, bütövlükdə XX əsr Azərbaycan təhsili, maarifi, elmi, mədəniyyəti bu fundament üzərində formalaşdı inkişaf etdi.

Tarixin keçməkeşli sınaqlarından keçərək daha da zənginləşmiş Azərbaycan dili bu gün dünya azərbaycanlılarının etibarlı ünsiyyətinə, milli-mənəvi varlığını, tariximizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin sarsılmaz qalasına, Dövlət siyasətimizin güdrətli silahına çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Təhsil, 2006
2. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. I hissə. Bakı: Təhsil, 2011
3. Mərdanov M., Oulivov Ə. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində. Bakı: Çarşoğlu, 2003
4. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2007

Açar sözlər: Milli təhsil, ana dili təlimi, maarifçi, məktəb, müəllim, dərslük

Ключевые слова: Национальное образование, обучение родному языку, просветитель, школа, учитель, учебник

Key words: National education, mother tongue teaching, enlightener, school, teacher, textbook

Резюме

Наш родной язык, являющийся первым показателем национально-нравственных ценностей сегодняшнего демократического Азербайджана, прошел через испытания многих беспокойных времен и дошел до наших дней.

До XIX века борьба за идею образования на родном языке в Азербайджане не носила остро-политического характера, эта борьба носила стихийный, преимущественно просветительский характер. Уже в конце XIX века обучение родному языку как важная педагогическая проблема находилась в центре внимания азербайджанской педагогической мысли. В то время рост школьной сети в Азербайджане оказал сильное влияние на создание и развитие ряда областей культуры, в том числе библиотеки, театра и печати на родном языке.

В этой статье рассказывается о борьбе за образование на родном языке, национальное самосознание и национальную культуру в Азербайджане.

Summary

Our native language, which is the first indicator of the national and moral values of today's democratic Azerbaijan, has gone through the trials of many turbulent times and has reached our days.

Until the 19th century, the struggle for the idea of education in the native language in Azerbaijan was not of an acutely political nature, this struggle was of a spontaneous, predominantly educational nature. Already at the end of the 19th century, teaching the native language as an important pedagogical problem was in the center of attention of Azerbaijani pedagogical thought. At that time, the growth of the school network in Azerbaijan had a strong influence on the creation and development of a number of areas of culture, including libraries, theater and printing in the native language.

This article tells about the struggle for education in the native language, national identity and national culture in Azerbaijan.

Rəyçi: dos. S.Abbasova